

УДК: 811.161.2'0+811.161.2'28

І. Б. Царалунга,

Хмельницький національний університет

МОВА КОНФЕСІЙНИХ ПАМ'ЯТОК СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ВОЛИНИ

На основі аналізу текстів волинських конфесійних пам'яток XIV – XV ст. виявлено діалектні риси у староукраїнській писемно-літературній мові того часу, простежено взаємозв'язок елементів традиційного письма і місцевого народного мовлення. Середньовічні пам'ятки волинського регіону характеризуються північноукраїнськими фонетичними ознаками.

Ключові слова: конфесійні пам'ятки, староукраїнська мова, фонетична система, діалект, поліське наріччя.

ЯЗЫК КОНФЕССИОНАЛЬНЫХ ПАМЯТНИКОВ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ВОЛЫНИ

На основе анализа текстов волинских конфессиональных памятников XIV – XV вв. выявлены диалектные особенности староукраинского письменно-литературного языка того времени, прослеживается связь элементов традиционного письма и местной народной речи. Средневековые памятники волинского региона характеризуются североукраинскими фонетическими признаками.

Ключевые слова: конфессиональные памятники, староукраинский язык, фонетическая система, диалект, полесское наречие.

CONFESSIONAL MANUSCRIPTS' LANGUAGE OF THE MEDIEVAL VOLYN

The rich ancient material written in Volyn liturgical manuscripts of XIV-XV century has been stirring interest of the researchers from the time immemorial. Dialect features in papers require special attention since the dialect history is a part of the national language history. The objective of our scientific studio is to reveal dialect features in old Ukrainian language sound system of those time, to trace elements interaction of traditional writing and local folk speech on the basis of texts analysis of Volyn confessional manuscripts of XIV-XV centuries.

As a result of the conducted research were recorded many facts of peoples' conversational influence, particularly such as manuscripts dialect features:

- yat continuant *e* in an unstressed position typical for Polisia dialects (*не верѣнь, зеницю, оу недоузе, отъвещаите, тѣлесе, целовань*⁴ etc.);
- yat continuant *u* typical for south-western dialects of Ukrainian language (*вси, в мирулѣхъ, на политане, свидѣтельство=тъ, сирыхъ* etc.);
- change of **ę, *'a* in an unstressed position into *e* that reflects the influence of north dialects (*на десете, заѣцьмь, ѿ кнезы, наоучитесе, родисе, свезано, оуглебохъ, чедо* etc.);
- transition of vowel *e* after the fricative consonant into *o* typical for Polisia language areal (*вшодишом; им=]омоу, исечонь, обышо(д)ших, осоужонь, пославшомоу* etc.);
- cases of *p* depalatalization typical for south-western and northern dialects (*кесар; Лазара, мора, назаранине, рибара, цроу* etc.);
- affricate *ц* dispalatalization that is typical for northern Ukrainian (*вл(д)чца, кам\ньца, молодцы, поб\дотворца, пшеница* etc.) and others. The analysis of language elements of ancient texts give reasons to assume: shown language system of Volyn region manuscripts is a certain synchronic cut of dialect development, since a scrivener, in spite of the significant influence of traditional orthography, tried to render the colloquial pronunciation, though not always he was able to reflect graphically the phonetic language peculiarities. Texts are characterized by distinctive northern Ukrainian features in sound system.

Key words: confessional manuscripts, old Ukrainian language, sound system, Polisia dialect.

Багатий матеріал написаних на Волині богослужбових манускриптів XIV – XV ст. здавна викликав зацікавлення дослідників. У деяких працях прокоментовано палеографічно-лінгвістичні особливості важливих для історії української мови волинських пам'яток:

- Луцького Євангелія XIV ст. [6, с. 176-179; 5, с. 47-48; 32; 10, с. 262-264; 24; 21, с. 94-95];
- Апостола XV ст. із церкви с. Антонівці на Кременеччині, списаного, напевне, у волинській землі з давньоболгарського оригіналу [11; 33, с. 508];
- Пандектів Антіоха 1307 року, написаних, найімовірніше, у Володимирі-Волинському [15; 27; 10, с. 248-250; 20, с. 76-77];
- Луцького Псалтиря 1384 року, який зберігається в бібліотеці Лоренца Медічі у Флоренції [35; 17; 22; 20, с. 83-84; 18];
- Четві-Мінеї 1489 року – одного з найдавніших збережених і точно датованих перекладів конфесійних текстів українською мовою, написаного в Кам'янці на Лосні (на північний захід від Берестя) [11; 28; 9, с. 84-89; 30; 8; 33, с. 509; 4; 7; 26];

– Повчань Єфрема Сирина 1492 року – копії з оригіналу XIII ст., виконаної на Волині [32, с. 40; 31, с. 68; 16, с. 209; 14, с. 47; 10, с. 301-302; 19], та ін.

Досліджуючи рукописи, лінгвісти надавали особливої ваги ознакам місцевого мовлення, адже історія діалекту є складовою частиною історії національної мови. Мета нашої наукової студії – на основі аналізу текстів волинських конфесійних пам'яток XIV – XV ст. виявити діалектні риси у фонетичній системі староукраїнської мови того часу, простежити взаємозв'язок елементів традиційного письма і місцевого народного мовлення.

Насамперед слід зазначити, що в манускриптах виразно простежується характерне полісько-волинське написання рефлексів ятя: **ě* > *e* в ненаголошеній позиції. Звісно, графема ** послідовно виступає у конфесійних текстах, що зумовлено міцністю писемних церковних традицій того часу, до прикладу, в Луцькому Євангелії XIV ст. під наголосом: *бес \ доваста* ЛЄ, 2 зв., *в \ роую]имь* ЛЄ, 1 зв., *д \ ла5мь* ЛЄ, 14, *св \ ть* ЛЄ, 1, *соб * ЛЄ, 3 зв. та багато ін., у ненаголошеній позиції: *оу в \ кы* ЛЄ, 15, *оу мир * ЛЄ, 1 зв., *нын * ЛЄ, 10 тощо. Проте представлена й зміна ** на *e*: *дела* ЛЄ, 14, *отъве]а* ЛЄ, 14, *посьледньи* ЛЄ, 14 зв., *себе* ЛЄ, 2 зв., *оу недоузе* ЛЄ, 16 зв., *цела* ЛЄ, 16 зв. Приклади відображення ятевих континуантів у мові Луцького Євангелія XIV ст., виявлені П. Бузуком: *отъвещайте, отъвещавъ, оумест - шь, цела, несъмь, слепи, окам \ нело, имень 4, телеса, целованъ 4, оу терпеньи, тебе \ тебе* і под. – приводять до висновків, що рефлекс **ě* вимовлявся «як дифтонг, ближчий швидше до *e*, ніж до *и*» [3, с. 124-125]. Небагато засвідчень голосного *и* на місці давнього **ě*, властивого для південно-західних говірок української мови: *мици, ники, вид 4ше, не в дол \ ють 5и* [3, с. 124].

У Луцькому Псалтирі 1384 року також репрезентовані написання, зумовлені переходом ** > *e*: *о(т) б \ совь* ЛП, 19 зв. – *бе(с)* ЛП, 8, *бол \ знъ* ЛП, 12 зв. – *болезнь* ЛП, 19 зв., *жребь 4* ЛП, 27 зв. – *жр \ биш* ЛП, 37 зв., *к тоб * ЛП, 9 зв. – *к тебе* ЛП, 4, *о тебе* ЛП, 10 зв., *телесе* ЛП, 19 зв. – *т \ ло* ЛП, 19 зв., ще пор. у ненаголошеній позиції: *зеницю* ЛП, 18, *телесна 4* ЛП, 9 та ін. Знаходимо у цій пам'ятці поодинокі випадки зміни **ě* > *и*, нормативної для сучасної української літературної мови: *вси правии* ЛП, 39, *вси вид -]иш* ЛП, 26 зв., *сирыхъ* ЛП, 84 зв., *сиру* ЛП, 111 і под., фіксуємо приклади зворотного поплутування *и* та **: *см \ р \ нь 5* ЛП, 37, *см \ рены 4*, *гордыхъ см \ риши* ЛП, 22 та ін.

У Пандектах Антіоха 1307 року континуація **ě*, крім графеми **, – *безд \ лна 4* ПА, 59 б, *възм \ ри* ПА, 77 б, *вс \ хъ* ПА, 143 а, *с в \ роу* ПА, 7 а, *гр \ шень* ПА, 118 а, *в роуц * ПА, 4 а, *оусл \ плють* ПА, 263 б тощо, – представлена випадками вживанням літери *e* в наголошеній і ненаголошеній позиціях: *всеми* ПА, 162 б, *о двде* ПА, 47 а, *делесь* ПА, 11 б, *делес \ хъ* ПА, 220 а, *повеш \ нь* ПА, 50 а, *пр \ греш \ и* ПА, 248 а, *о тебе* ПА, 153 а, *тел \ сьно 5* ПА, 19 а і под. Також фіксуємо перехід **ě* в *и*: *всихъ* ПА, 14 а, *Моисию* ПА, 84 а, *Потоломии* ПА, 300 а, *смотрити* ПА, 38 б, *на соуди* ПА, 168 а та ін., і зворотні поплутування: *л \ ковахомъ* ПА, 92 а, *очист \ вше* ПА, 8 б, *оузненавид \ ть* ПА, 40 б, *оу 5дин \ ша* ПА, 3 а тощо, які, на думку І. Панькевича, дають підстави стверджувати про монофтонгічну вимову ** в часи написання цієї писемної пам'ятки [27, с. 41].

Часто знаходимо хитання ятевих рефлексів у Четьї-Мінеї 1489 року. Поряд з етимологічно правильним вживанням літери ** і під наголосом, і в ненаголошеній позиції (*дв \ со(л)нци... на гор \ вид \ ли*, *соромотныз д \ ла*, *над \ имос - насл \ діті, н \ куды* і под.) трапляються випадки написання *e* на місці наголошеного й ненаголошеного **: *узрели, леп \ и* було, *крец *, *птици изъед - ть, стрела* та ін.; окрім того, представлені випадки написання *ї*, *и* на місці ** в обох позиціях: *дитище* своє, *сквоз \ твои роуц \ и нози, во ердани, свидительствоуетъ, о свид \ ни(х)* тощо 1489, Четья, 41; *ди - лосе, зацвила, пересмиханья, процвите(т), свитаюцю* та ін. [8, с. 266]. Засвідчено приклади зворотних поплутувань, коли на місці етимологічного *и* використовується графема **: *м \ ромъ* помазанъ, *твор \ ли, суд \ ю*, *о(т) иньд \ и* 1489, Четья, 41-43, де, можна припускати, літерою ** передано звук *i* або близький до нього голосний. Як висновує В. Німчук, написань букв ** та *e* проти етимології в Четьї сила-силенна, проте в деяких частинах пам'ятки, переважно, під наголосом зберігається **, а в ненаголошеній позиції на місці цієї літери виступає *e*, що є типовою рисою фонетики північного наріччя української мови [26, с. 43].

В Апостолі XV ст. з Кременеччини часто подибують *e* замість ** й під наголосом: *бегайте, веку, въспевающе, нетленной, последуете, прозрению* та ін., і в ненаголошеній позиції: *вместити, возвещаетс - , греха, въ д \ ле, въ мире, м \ сте, оббетовани - , обретох, въ роде, въ силе, въ слове, согрешени 4, въ т \ ле* тощо [12, с. 69-73]. Засвідчено також зміну *и* < **ě*, зокрема акцентованого (*со всими, лицемиріе*) і неакцентованого (*видити, на древи, о д \ ви, въ закони, въ м \ сти, во облаци, правди, свидите(л)ствуем* та ін.) [12, с. 69].

У Повчаннях Єфрема Сирина вияви ** > *e* поодинокі: *бдени 5мь* ЄС, 91 зв., *зело* ЄС, 86; *повелени 5* ЄС, 92, *потерпехомъ* ЄС, 94 зв. тощо. Натомість частіші випадки зміни ** > *и* (*и*): *долготерпцишву* ЄС, 58 зв., *прибываше* ЄС, 2, *призрйти* ЄС, 34 зв., *прилюбы* ЄС, 73, *приспивъши* ЄС, 154 зв., *притерьпимъ* ЄС, 46, *св \ дитель* ЄС, 32, *сырими* (тобто «сірими») і удовами ЄС, 103, *съл \ пымъ* і *сырымъ* (тобто «сірим») ЄС, 102 зв., *срдцевидецъ* ЄС, 20, пор. також зворотні поплутування: *л \ цем \ ры* ЄС, 86, *покор \ мь* ЄС, 75 зв., *удава \ те* ЄС, 142 і под.

Тож можна висновувати, що богослужбові пам'ятки XIV – XV ст., як і українські середньовічні грамоти [34], відображають діалектні особливості рефлексії ятя в поліському й південно-західному ареалах.

У мові церкви того часу північні говірки засвідчені, вочевидь, у написаннях, викликаних рефлексациєю колишніх **ę* та **'a*. В. Німчук у Четві 1489 року зафіксував графему *e* відповідно до праслов'янського **ę* в ненаголошеній позиції: *хто жєдасть – жєж(д) = щихъ*, а також: *колодезь, памєтайте, жєны плєсаннє* [26, с. 39]. Також консеквентне вживання *e* відзначив у пам'ятці Д. Гринчишин: *говорєчо, єрополкъ, жєдаєшь, досєгноути, завєзалъ, колодєзи, любєчи, октєбр-, принєла, помєноути, помнєчи, проклєтъи, свєтитєли, свєтого, свєтъни, свєцєники, тєрпєчи, тисєчника, оувєдати, хотєчи* та ін. [8, с. 271]. Це явище було характерним для поліського живого мовлення, зокрема, Ю. Карський писав, що перехід ненаголошеного *'a* в *e* особливо поширений на півдні і південному заході Білорусі, і простежував повний збіг цього явища з подібною рисою північноукраїнських говорів [13, с. 110]. В Апостолі XV ст. *e* замість *я* використовується зрідка: *неувєдаємый, свєтилища, ѿ стрєстєх, не клєн \тєс* – Апостол, 70-72.

У богослужбових книгах XV ст. виявляємо написання, що вказують на перехід голосного *e* після шиплячих приголосних і *ц* в *o*, зокрема, залишки церковнослов'янського оригіналу поєднуються зі специфічною фонетичною рисою – переходом *e > o* у варіативних написаннях: *бчолє – бчєлы, вжє – вжєо, єщє – єщє, жєлчъ – жєлчи, жєна – жєну, прєдєчє – пр(д)тчє* 1489, Четвя, 37-38; пор. також: *говорєчо, жєвтъый, радєуючєс-, старцє(м), чєрницєю, чєго, чєлов \къ* та ін. 1489, Четвя, 37-38; у текстах Апостола XV ст.: *ничєго, чєму* Апостол, 70. За спостереженнями Д. Гринчишина, «*o* на місці *e* після шиплячих частіше виступає у дієприкметниках активного стану теперішнього і минулого часу чоловічого роду називного відмінка множини, що виконують уже функцію дієприслівників: *аркучє, бєс \доуючє, вид-чє, написавшє, нєслєжєуючє, слав-чє, ставшє* та ін.»; як твердить дослідник, таку зміну голосного після шиплячих у дієприслівниках фіксують українські грамоти з території Волині XV ст. [8, с. 261].

За матеріалами аналізованих конфесійних текстів XIV ст., послідовна зміна *o < e* після *ж, ч, ш* не відбулася: *вчєра* ЛЄ, 13 зв., *вчєрашьни* 126 зв., *жєны* ЛЄ, 3, сь *жєно* – ЄВ, 4 а, с. 7, *жєстоко* ЛЄ, 17, *пршєль* ЛЄ, 20, *шєпотникъ* ПА, 85 б та багато ін. Поодинокі приклади явища переходу *e* в *o* після шиплячого приголосного та *ј*, зафіксовані в Луцькому Євангелії XIV ст., – *вашєого, Бєго, Бємоу, нашєомєоу* – свідчать, на думку Я. Баньчеровського, про певну ступінь м'якості попереднього приголосного та процес лабіалізації *e* в *o*, тобто в діалекті, яким говорив писар, ствердіння шиплячого ще не відбулося [2, с. 30-31]. Так само традиційні написання превалюють в Луцькому Псалтирі: *жєлчшє* ЛП, 19 зв., *жєстокы* 4 ЛП, 17 зв., *миноувшє* 5 ЛП, 9, др \во *сєжєно* 5 ЛП, 1 зв., *чєлов \чьскы* 4 ЛП, 13 зв., *чєртога* ЛП, 23 зв., *Зычєнь* ЛП, 9 зв. і под. Питання про причини відсутності зміни *e* в *o* після шиплячих у цій конфесійній пам'ятці Полісся залишається нерозв'язаним.

Ознаки твердого *r*, притаманного поліським говорам, фіксуємо у Четві 1489 року: *врадити, затраслєсє, назєрєнина, рєтуйтє*, проте переважають написання м'якого *r*, що зумовлено церковнослов'янською книжною традицією: *боурю, вєчєр-ти, говорю, морю* і под. [8, с. 261-262]. Вочевидь, веляризацією приголосного *r* характеризуються, Апостол XV ст.: *сотвор;*, *грє(д)ущих* Апостол, 70, Повчаннє Єфрема Сирина: *обращєть, обращєши, сращєть* [32, с. 49]. Численні випадки ствердіння *r* охоплюють сьогодні Галичину, Буковину, які на сучасному етапі відзначаються хитаннями у відображенні [r'] перед відповідниками *a, ę* [29, с. 156; 1, II, к. №115-116]. Проте слід урахувати й припущення мовознавців, що до XVI ст. носії більшості південно-західних українських говірок диспалаталізації *r*, найімовірніше, ще не знали [33, с. 811-812; 23, с. 233].

Численні різнописання, пов'язані з виявами *ц*, подибуємо у Пандектах Антіоха: *оца* ПА, 238 б – *оц* – ПА, 306 а, *пшєнища* ПА, 272 а – *пшєницю* ПА, 38 а, пор. також: *гр \шницца* ПА, 244, *кам \ньца* ПА, 151 б, *поб \дєтворца* ПА, 256 а, *птица* ПА, 233 а, *пъ \ницца* ПА, 21 а, *сєсца* ПА, 203 а, *оудовица* ПА, 57 а та ін. Навряд чи можна погодитись із висновками І. Панькевича, що у сполученні приголосних із *a* не була означена м'якість ні шиплячих, ні *ц*, причому написання з *a* не слід сприймати як ознаку твердості, бо вони були зумовлені графічною традицією [27, с. 48]. Зазначимо, що ймовірна диспалаталізація африкати *ц*, наявна і в Київському Псалтирі 1397 року (*дєсницє, мьшица, ср(д)ца*), притаманна сучасним північноукраїнським говорам [25, с. 16; 1, I, к. №112].

Варіативність відображень м'якості \ твердості приголосного *ц* репрезентують тексти Луцького Псалтиря: *ср(д)ца* его ЛП, 25 – по *ср(д)цю* ЛП, 24 зв. Переважають написання з твердою африкатою: *дєсницє* ЛП, 22 зв., *зєконодєвцє* ЛП, 11 зв., на *колєсницєхъ* ЛП, 25, до *кєнцє* ЛП, 2 зв., *ѿ(т) лицє* ЛП, 2, *пєлицє* ЛП, 28 зв., *пшєницє* ЛП, 4, *члєк\любцє* ЛП, 10 та багато ін.; м'якість приголосного репрезентовано у словоформах: *зєстоупницю* ЛП, 8 зв., *зєницю* ЛП, 18, *мьщци* ЛП, 22 зв., *пєлицєю* ЛП, 2 зв., *сєдмєрицєю* ЛП, 14 зв., вь *срдцихъ* вашихъ ЛП, 4, по *ср(д)цю* ЛП, 24 зв., *оуноци* ЛП, 7 зв. і под. М'який приголосний *ц* часто виступає в текстах Луцького Євангелія XIV ст.: *дєсницю* ЛЄ, 13, *нарц* – 5 мьш ЛЄ, 7 зв., *ѿ(т) оц \лє*, 1 зв., *оц* – ЛЄ, 9 зв. *плє \аницю* ЛЄ, 12 зв., *слницю* ЛЄ, 12 зв., вь *тємницю* ЛЄ, 6 зв. та ін. але: *оца* ЛЄ, 6. Часті випадки відображення твердого кінцевого *ц* репрезентовано у пам'ятках XV ст.: *ср(д)ца* XV ст., Апостол, 72, *блудницє, бца, вл(д)цє, двцє, зєступницє, мчницє, помєщницє, п-тницє, служєбницє* тощо; *борца, молєдцє, ѿцє, творца* та деякі інші, але: *вл(д)ццю, голубиццю, дєвиццю, зєступниццю, любовьниццю, мьтниццю, помєщниццю, тємниццю* та ін.; *мєло(д)цю, члєк\любцю, пєлицю, оцю* і багато под. [8, с. 268].

На основі проведеного дослідження зафіксовано чимало фактів народнорозмовного впливу, зокрема такі діалектні риси манускриптів:

- ятевий континуант *e* в ненаголошеній позиції, притаманний поліським говіркам (*зеницю, оу недоузе, отъвещайте, телесе, целовань 4* тощо);
- ятевий континуант *и*, властивий південно-західним говіркам української мови (*вси, в мирил\хь, на политане, свид\тельство=ть, сирыхъ* і под.);
- зміна **ε* та **ʼa* в *e* у ненаголошеній позиції, що відображає вплив північних говірок (двою на *десе-те, заєцьмь, ѿ кнезы, наоучитесе, родисе, свезано, оуглебохъ, чедо* та ін.);
- перехід голосного *e* після шиплячого приголосного в *o*, характерний для поліського мовного ареалу (*вишодшом;*, *им=]омоу, исечонъ, обьши(д)ших, осоужонъ, пославъшомоу* і под.);
- випадки депалаталізації *r*, властиві південно-західним і північним говіркам (*кесар;*, *Лазара, мора, назаранине, рибара, цроу* та ін.);
- диспалаталізація африкати *ц*, притаманна північноукраїнським говорам (*вл(д)чца, кам\ньца, молодцы, поб\дотворца, пшеница* і под.) та ін.

Аналіз давніх текстів дає підстави припускати: відображена мовна система пам'яток волинського регіону – це певний синхронний зріз розвитку говору, адже писарі, незважаючи на значний вплив традиційної орфографії, передавали живу вимову, хоч і не завжди мали змогу графічно відобразити особливості мовлення. Рукописні тексти середньовічної Волині характеризуються виразними північноукраїнськими фонетичними ознаками.

Скорочення:

- Апостол** – Карпинский М. Южно-русский Апостол XV века / М. Карпинский // Русский филологический вестник. – Варшава, 1888. – Т. 19. – С. 68-73.
- ЄС** – Соболевский А.И. Поучения Ефрема Сирина 1492 года // Соболевский А.И. Труды по истории русского языка. Т. 1. Очерки по истории русского языка. – Киев, 1884. – С. 50-58.
- ЛЄ** – Луцьке Євангеліє XIV століття. [Вид факсиміл. типу]. – К. : Видавництво «Горобець», 2011. – 262 с. (Пам'ятки рукописного мистецтва).
- ЛП** – Луцький Псалтир 1384 року. [Вид. факсиміл. типу]. – К. : Видавництво «Горобець», 2013. – 512 с.
- ПА** – Пандекти Антіоха 1307 р. Національний музей у Львові імені Андрія Шептицького. – Рк 48/257.
- Четья** – Німчук В. Українська Четья 1489 року / В. Німчук. / відп. ред. В. Мойсієнко. – Житомир, 2015. – 101 с. (Серія «Пам'ятки північноукраїнського нарідччя»)

Література:

1. Атлас української мови: в 3-х т. Т. 1 : Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі. – К., 1984; Т. 2 : Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К., 1988; Т. 3. Ч. 1. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. Ч. 2. Комплексні карти. – К., 2001.
2. Баньчеровский Я. О языке Луцкого евангелия XIV в. (Графика, орфография, фонетика) / Я. Баньчеровский // Studia Slavica. XVII. – Hungary, 1971. – 44 с.
3. Бузук П. З історії діалектології української мови. Говірка Луцької Євангелії XIV в. / П. Бузук // Збірник Комісії для дослідження історії української мови. т. 1. – К., 1931. – С. 111-135.
4. Воронич Г. Північноукраїнські штрихи в Четьї-Мінеї 1489 р. (*e* та **: буква і звук) / Г. Воронич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Філологія. Соціальні комунікації. Вип. 24. – Ужгород, 2011. – С. 78-80.
5. Воскресенский Г. А. Древнеславянское Евангелие. Евангелие от Марка по основным спискам четырех редакций рукописного славянского евангельского текста с разночтениями из ста восьми рукописей Евангелия XI – XVI вв. / Г.А. Воскресенский. – М., 1894. – 403 с.
6. Востоков А. Х. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума / А.Х. Востоков. – С.Пб., 1842. – 903 с.
7. Гнатенко Л. Графіко-орфографічна система «Четьї Мінеї 1489 року» / Л. Гнатенко // Українська мова. – 2010. – № 2. – С. 81-103.
8. Гринчишин Д. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови / Д. Гринчишин // Записки НТШ. Т. ССХХІХ. Праці філологічної секції / ред. М. Ільницький, О. Купчинський. – Львів, 1995. – С. 251-276.
9. Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / А. І. Жураўскі. – Мінск, 1967. – 372 с.
10. Запаско Я. П. Українська рукописна книга / Я.П. Запаско. – Львів, 1995. – 478 с. (Серія : Пам'ятки книжкового мистецтва)
11. Карпинский М. Западнорусская Четья 1489 года / М. Карпинский // Русский филологический вестник. – Варшава, 1889. – Т. 21. – № 1. – С. 59-106.
12. Карпинский М. Южно-русский Апостол XV века / М. Карпинский // Русский филологический вестник. – Варшава, 1888. – Т. 19. – С. 68-73.
13. Карский Е. Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Выпуск первый. Исторический очерк звуков белорусского языка / Е.Ф. Карский. – М., 1955. – 475 с.
14. Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография / Е.Ф. Карский. – М., 1979. – 494 с.
15. Кочубинский А. Отчет о занятиях славянскими наречиями командированного за границу доцента имп. Новороссийского университета. За время от 1-го августа 1874 г. по 1-е февраля 1875 г. / А. Кочубинский // Записки Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1876. – Т. 18. Ч. 1. – С. 14.

16. Крымский А. Украинская грамматика. Научно-практический курс сознательного изучения центрально-украинской речи, освещенный указаниями на важнейшие моменты из истории развития малорусского языка начиная с XI века / А. Крымский. – Т. I. Вып. 1. – М., 1907. – 545 с.
17. Крысько В. Б. Бяше вереме не строино, но б\дно: запись писца в Луцкой псалтыри 1384 г. / В.Б. Крысько // Славистика: синхрония и диахрония. Сборник научных статей к 70-летию И. С. Улуханова. – Москва, 2006. – С. 429–438.
18. Крысько Вадим. Запись писца в Луцкой Псалтыри 1384 года / Вадим Крысько // Луцкий Псалтир 1384 року. – К., 2013. – С. 467-474.
19. Любашенко В. «Паренесис» святого Єфрема Сирина серед церковно-рукописних пам'яток княжої Волині / В. Любашенко // Княжа доба : історія і культура. – 2012. – №6. – С. 193-218.
20. Любашенко В. Церковні рукописи Галицько-Волинської Русі XII – XIV ст.: спроба узагальнення / В. Любашенко // Княжа доба : історія і культура. – 2011. – №4. – С. 65-99.
21. Любашенко В. Церковні рукописи Галицько-Волинської Русі XII – XIV ст.: спроба узагальнення / В. Любашенко // Княжа доба : історія і культура. – 2011. – №5. – С. 73-115.
22. Мак-Роберт К. М. Дополнение к исследованию А. И. Соболевского о галицко-волинском наречии: язык и текстологические особенности Луцкой псалтыри 1384 г. / К. М. Мак-Роберт // А. И. Соболевский и русское историческое языкознание (к 150-летию со дня рождения ученого). Тезисы докладов Международной научной конференции (Москва, 8-11 июня 2007 года). – М., 2007. – С. 38.
23. Мойсієнко В. М. Північне нарiччя української мови в XVI–XVII ст. Фонетика. Дис. докт. філол. наук; спеціальність 10.02.01 – українська мова / Віктор Михайлович Мойсієнко. – Житомир, 2006. – 563 с.
24. Німчук В. В. Луцьке Євангеліє / В. В. Німчук // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 6. / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2009. – С. 312-313.
25. Німчук В. Українська мова в Київському псалтирі 1397 р. / В. Німчук // Мовознавство. – 1993. – №. 5. – С. 9-21.
26. Німчук В. Українська Четя 1489 року / В. Німчук / відп. ред. В. Мойсієнко. – Житомир, 2015. – 101 с. (Серія «Пам'ятки північноукраїнського нарiччя»)
27. Панькевич І. Пандекти Антіоха 1307 р. / І. Панькевич // Записки НТШ. – 1917. – Т. 123–124. – С. 1-64.
28. Перетц В. Н. К изучению Четья 1489 г. / В. Н. Перетц // Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI – XVIII вв. – Л., 1928. – Вып. 2. – С. 1-107.
29. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови / Г. П. Півторак. – К., 1988. – 277 с.
30. Симонова К. С. Українська мова в конфесійному письменстві XV ст. (на матеріалі «Четьї» 1489 р.) / К. С. Симонова // Жанри і стилі в історії української літературної мови / відп. ред. С. Я. Єрмоленко. – К., 1989. – С. 56-79.
31. Соболевский А. И. Поучения Ефрема Сирина 1492 года / А. И. Соболевский // Труды по истории русского языка. Т. 1. Очерки по истории русского языка. – К., 1884. – С. 50-58.
32. Срезневский И. И. Книга поучений Ефрема Сирина до 1288 г. / И. И. Срезневский // Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. Т. 1 – СПб, 1867. – С. 37-50.
33. Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови / Ю. Шевельов. – Харків, 2002. – 1054 с.
34. Carałunga Inna. Рефлекси праслов'янського *ѣ у мові українських грамот XIV ст. / Inna Carałunga // Slavia Orientalis. – Rocznik LXV. Nr 1. – Warszawa, 2016. – S. 161-172.
35. Verdiani C. Il Salterio Laurenziano-Voliniense: Codice paleoslavo del 1384 / C. Verdiani // Ricerche slavistiche. – 1954.– Vol. III. – P. 1-29.